

УДК 374:37.014+37.018.3

С. Є. Лупаренко

**ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТНЬО-ВИХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ХАРКІВСЬКОГО ТОВАРИСТВА ПОШИРЕННЯ В НАРОДІ
ГРАМОТНОСТІ (1869-1920 рр.)**

© Лупаренко С. Є., 2014
<http://orcid.org/0000-0002-3111-5340>

У статті розкрито напрями позашкільної освітньо-виховної діяльності Харківського товариства поширення в народі грамотності, що діяло протягом 1869-1920 рр. на території Харкова і Харківської губернії, а саме: заснування і ведення позашкільних установ (Народного будинку, народних бібліотек, читалень, музеїв, курсів, недільних і декоративно-малювальних шкіл та ін.); проведення занять з дітьми в позашкільних установах; улаштування позашкільних заходів (лекцій, концертів-лекцій, народних читань, виставок, ігор, новорічних ялинок, вистав, свят, гулянь, музичних і танцювальних вечорів, занять ручною працею і фізичним вихованням та ін.).

Ключові слова: *позашкільна діяльність, Харківське товариство поширення в народі грамотності, діти, Народний будинок, освіта.*

В статье раскрыты направления внешкольной образовательно-воспитательной деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности, которое действовало на протяжении 1869-1920 гг. на территории Харькова и Харьковской области, а именно: учреждение и обеспечение деятельности внешкольных учреждений (Народного дома, народных библиотек, читален, музеев, курсов, воскресных и декоративно-изобразительных школ и т.д.); проведение занятий с детьми во внешкольных учреждениях; организация внешкольных мероприятий (лекций, концертов-лекций, народных чтений, выставок, игр, новогодних елок, спектаклей, праздников, гуляний, музыкальных и танцевальных вечеров, занятий ручным трудом и физическим воспитанием и т.п.).

Ключевые слова: *внешкольная деятельность, Харьковское общество распространения в народе грамотности, дети, Народный дом, образование.*

The directions of extracurricular educational activity of Kharkiv Society of Spread of Literacy among People, which acted in 1869-1920 in the territory of Kharkiv and Kharkiv region, have been revealed in the paper. They are establishment and maintenance of activity of extracurricular institutions (People's House, public libraries, reading rooms, museums, study courses, Sunday and decorative-graphic schools, etc.); conducting classes with children at extracurricular institutions; organization of extracurricular activities (lectures, concerts-lectures, popular lectures, exhibitions,

games, New Year parties, performances, festivals, music and dance parties, Handicraft classes, Physical Education classes, etc.). The methods of education, which were used in extracurricular activity with children, have been determined. They are verbal methods (conversation, work with books), visual methods (illustration, demonstration), practical methods (different exercises), methods of individual work, etc. The learning tools, which were used in extracurricular activity with children, have been revealed. They are magic lantern, films and slides, pictures and paintings, etc.

Key words: *extracurricular activities, Kharkiv Society of Spread of Literacy among People, children, People's House, education.*

Постановка проблеми. На європейському тлі стан народної освіти в Україні, що входила до складу Росії, виглядав досить скромно. Це було зумовлене тим фактом, що царський уряд витрачав на потреби народної освіти лише 2% від загальної суми державного бюджету (для порівняння: в Англії ця сума становила 10% державних асигнувань, у Франції – 6,4%, у Пруссії – 6%) [1]. У свою чергу, це стало причиною недостатньої розвиненості мережі шкіл у країні.

Спостерігаючи невтішний стан розвитку освіти, передова інтелігенція розпочала активну роботу з населенням (у тому числі з дітьми), яка виявилась у створенні різноманітних культурно-освітніх товариств, найпоширенішими серед яких були товариства грамотності – громадсько-просвітні організації, які діяли в Російській імперії у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. для поширення грамотності і загальної освіти серед широких мас населення. В Україні найстарішим товариством грамотності було Харківське товариство поширення в народі грамотності (далі – Товариство) – організація української інтелігенції, яка була заснована 24 березня 1869 р. з метою поширення освіти серед народу (Товариство припинило своє існування в 1920 р.). З перших днів свого існування воно приділяло головну увагу освітньо-виховній роботі серед населення: відкривало початкові народні училища, займалося видавничою справою, організовувало різні позашкільні освітньо-виховні заходи для дітей.

Аналіз актуальних досліджень. Аналіз історичної, психолого-педагогічної літератури показав, що вченими досліджувалися певні аспекти роботи Харківського товариства поширення в народі грамотності, а саме: питання діяльності інтелігенції в цьому Товаристві були висвітлені в дослідженнях М. Гомон, Л. Мачуліна, В. Пальченкової, О. Пантелей та ін.;

культурно-освітня робота Товариства розкрита у працях В. Камишнікова, В. Кізченко, Т. Коломієць А. Ткачук та ін. Проте детально питання позашкільної освітньо-виховної діяльності Харківського товариства поширення в народі грамотності не розглядалось.

Дане дослідження є складовою частиною програми науково-дослідної роботи кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Мета статті – розкрити напрями позашкільної освітньо-виховної діяльності Харківського товариства поширення в народі грамотності (1869-1920 рр.).

Виклад основного матеріалу.

Організація позашкільної освітньо-виховної діяльності було одним із завдань Товариства. Це реалізовувалось у: заснуванні і веденні позашкільних установ; проведенні занять з дітьми в позашкільних установах; улаштуванні позашкільних заходів. Розглянемо це детально.

Треба відзначити, що Товариство опікувалося проблемою організації дозвілля дітей і молоді. Так, 7-12 червня 1915 р. ним був проведений з'їзд з питань організації розумних розваг для народу [8; 9], під час якого визнавався необхідним «розвиток найширшої і повсюдної виховної роботи з дітьми дошкільного і шкільного віку в яслах, осередках, народних дитячих садках, майданчиках, клубах та об'єднуючих усі ці установи народних «дитячих будинках» [9, с. 10]. Організація розумних розваг передбачала вжиття заходів, спрямованих на пробудження духовних потреб населення в галузі наукових і прикладних знань, що реалізовувалося в улаштуванні Народного будинку, бібліотек, читалень, курсів, музеїв, недільних і декоративно-малювальних шкіл. [8]. Для дітей також організовувалися музично-освітні заклади, хори, оркестри.

Одним із найвизначніших досягнень Товариства стало будівництво і діяльність Народного будинку. Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. він був найбільш успішною формою об'єднання культурно-просвітніх заходів [8]. Спираючись на досвід уже існуючих подібних закладів Народний будинок у Харкові став одним із найкращих, відомим як у Росії, так і за її межами [1].

Народний будинок висував перед собою такі завдання [8]: сприяння позашкільній освіті і вихованню дорослих, підлітків і дітей дошкільного віку в розумовому, моральному, художньому і фізичному плані; громадянське виховання населення та об'єднання місцевих культурно-просвітніх й

економічних організацій. Для реалізації поставлених завдань Народний будинок улаштував бібліотеки, читальні, книжкові і картинні торгівлі, музеї і виставки, вечірні і недільні школи, класи для дорослих і підлітків, народні читання, лекції, бесіди і курси, спортивні заклади і змагання, дитячі садки та ясла, вистави, концерти, літературні, вокальні, музичні і танцювальні вечори і ранки, народні клуби, чайні, їдальні, а також заклади культурного або економічного характеру (сільськогосподарський склад, продовольчу крамницю, бюро кооперативних і професійних організацій та ін.) [8].

Успішний розвиток усіх видів позашкільних установ, які мали на меті роботу з дитиною (в усіх цих установах використовувалася материнська мова [9]), залежав від планомірної і матеріальної підтримки з боку державних, громадських і приватних установ. Членами з'їзду з питань організації розумних розваг визнавалось необхідним створення спеціального інституту добре підготовлених інструкторів для безпосереднього керівництва роботою й організацією розумних розваг дітей на місцях. Окрім того, успіх цієї діяльності також залежав від правового статусу і матеріального стану працівників дитячих установ: «Усі безпосередні працівники в установах для роботи з дітьми поза школою повинні бути поставлені як у правовому, так і матеріальному відношенні в умови, що гарантують їм продуктивну працю» [9, с. 10].

В організації дитячого дозвілля ці установи орієнтувалися на завдання всебічного і гармонійного розвитку особистості дитини (фізично, морально й розумово), що досягалось завдяки творчості й самодіяльності вихователів, організації різноманітних занять (з урахуванням віку дітей), використанню різних методів навчання й виховання (словесних, наочних тощо) [9].

Завдяки самовідданій праці членів комітету сільських бібліотек Товариства і субсидіям, що надходили від земств, Харківська губернія вкрилася мережею народних бібліотек і вийшла на друге місце в Росії за їх кількістю. Товариством було відкрито п'ять безкоштовних народних бібліотек і одна при Народному будинку. Також Товариство відкривало книжкові склади, які, окрім Харківської, обслуговували й інші губернії, надсилаючи за зниженими цінами літературу земським установам, органам, що опікувалися народною тверезістю, приватним особам тощо [1]. В організованих бібліотеках і читальнях улаштувалися різного роду лекції і читання (читання вголос для неграмотного населення, читання і лекції з обговореннями, з картинками,

таблицями, кінематографом, із використанням вірців художніх творів словесності, музики і живопису) і стали найпростішими і найдоступнішими формами розумних розваг. Програми систематичних лекцій і читань охоплювали релігію, етику, літературу, мистецтво, географію, історію, природознавство, агрономію, ветеринарію, суспільствознавство, кооперацію, гігієну, але найчастіше на них висвітлювалися різні питання життя рідної країни (інколи в порівнянні з життям інших країн) [9].

Щодо форм організації позашкільної освіти, то вони були такі: [2]:

- народні читання: систематичні (за розробленою програмою) і несистематичні. Слід відзначити, що на народних читаннях найбільшу кількість слухачів складали діти. Так, серед представників чоловічої статі 24,9% були діти, у той час як 13,5% слухачів – дорослі та 9,8% – підлітки; серед представників жіночої статі 26,6% слухачів були діти, у той час як 15,6% – дорослі та 9,6% – підлітки [5];

- виставки: загальноосвітнього характеру (педагогічні, навчальні та ін.), художні, спеціальні (сільськогосподарські, ремісничі та ін.), спільні (різного характеру); постійні і тимчасові; стаціонарні й пересувні;

- лекції. Науково-популярні лекції проводились у приміщеннях театрів, училищ, шкіл, підготовчих курсів, у богадільнях, дитячих їдальнях, дитячих садках, читальнях, будинках працьовитості, робітничих будинках, Народних Будинках, притулках, майстернях і заводах, на винному складі. Лекції проводилися по неділях (20 тижнів) і тривали зазвичай 2 години (усього 40 годин). До програми лекцій уходили такі сфери знань: природознавство (основні фізико-хімічні ідеї) – 10 годин, біологія (життя тварин і рослин) – 10 годин, анатомія і фізіологія людини і гігієна – 6 годин, географія й антропологія людини – 8 годин, історія первісної культури – 6 годин. Лекторами на лекціях виступали члени Харківського товариства поширення в народі грамотності, технічного товариства, секції методики і любителів природи, медичного товариства, товариства працюючих жінок і товариства сільського господарства. Під час лекцій лектори намагалися пристосуватися до особливостей аудиторії слухачів, аби донести до них необхідну інформацію якомога простіше [7];

- концерти-лекції, які об'єднували цикл предметів і музичних творів за певними темами, наприклад: розвиток творчості композиторів; розвиток форм

музичної творчості протягом історії; з'ясування характерних особливостей творчості різних національностей; особливості творчості певної епохи незалежно від національності [8];

- ігри: рухливі ігри [4], сюжетно-рольові ігри («Ніхто не може зайняти дітей і вигадати для них такі цікаві ігри, як вони ж самі. ... Вони відмінно вміють себе розважати: серед них знаходяться ініціатори, і будь-яка пропозиція відразу ж переходить до справи: чи то гратися в пожежних, трійцю, пароплав, чи то будувати курінь, фортеці, чи то розігрувати комічні вистави» [2, с. 15]);

- музичні й танцювальні вечори, під час яких діти співали, читали вірші, танцювали та ін.;

- заняття ручною працею (ліплення, плетіння), сільським господарством;
- свята, зокрема: літературні свята (їхньою метою було ознайомлення з творами рідної літератури, розвиток любові до читання. Ці літературні свята були тісно пов'язані з розбором літературних творів у бесідах на уроках. Постановка літературних свят базувалася на театральних прийомах, творчості й самостійності виконавців [8; 9]), ялинки, під час яких діти не лише виступали й розважалися, але й отримували подарунки (зазвичай те, що вони потребували). Так, для організації ялинки в селищах Кочеток та Тетліга Кочетковського відділення Харківського товариства поширення в народі грамотності заздалегідь були зібрані кошти, які повністю були витрачені на прикрашання ялинки, пригощання півчим і подарунки. Окрім грошових пожертвувань, товариства і приватні особи жертвували речами (ситець, паперові хустинки, свічі для ялинки, шапка, валянки, ковзанки, комірці, черевики, калощі, дитяча білизна, книги, цукерки, пряники тощо). На святі в селищі Кочеток були присутні більше 250 дітей, які отримали такі подарунки: 12 дівчат – ситець на сукню, 14 хлопців – брюки, 10 дівчат – хустинки, 11 хлопців – сорочки, 4 хлопця – шапки, 3 хлопця – валянки, 2 хлопця – башлики, а інші 198 дітей отримали по ½ фунти солодоців у кольорових мішечках [3]. Під час ялинки учні земського і церковно-парафіяльного училищ зачитували вірші, байки в особах, виконували пісні хором;

- вистави. Для постановки зазвичай обирали змістовні і різноманітні п'єси з яскравими переживаннями, художньо-літературними перевагами і виховним значенням (перше місце серед усіх п'єс посідали класичні п'єси);

- народні гуляння, які були спрямовані на відродження і розвиток місцевих народних гулянь та ігор, давніх пісень [8; 9];

- заняття з фізичного виховання (так, на майданчиках при Народному будинку Харківського товариства поширення в народі грамотності під керівництвом учителя гімнастики хлопчики займалися гімнастикою (маршируванням, вільними вправами, вправами на знаряддях), а також грали у футбол [7; 8]), кустарного промислу (були спрямовані на збереження і підтримку місцевої народної творчості і народних мотивів, що формувалися віками в народному самобутньому мистецтві [8]).

Серед методів навчання і виховання, що застосовувалися позашкільною освітою були такі [9]: словесні: бесіди (за результатами прогулянки або виховного значення), робота з книгою (читання і розповідання вихователями казок, спільні читання вголос доступних для розуміння дітей статей природничого характеру або художньої літератури, причому особлива увага приділялася читанню оповідань, що пробуджували в дітей найкращі почуття, сприяли формуванню їхніх позитивних рис); наочні методи: ілюстрація і демонстрація; практичні: вправи (фізичного, практичного, естетичного характеру, зокрема: співи, гра на музичних інструментах (гармонь, піаніно, скрипка), малювання); методи самостійної роботи (самостійне читання книг дітьми) та ін.

Серед засобів навчання і виховання, що використовувались у системі позашкільної освіти, найпопулярнішими були такі: чарівний ліхтар (апарат для проєкції зображень); картини кінематографу і діапозитиви; малюнки і картини, які доповнювали розповіді лекторів і мали різну спрямованість: духовні (релігійно-моральні, біблійні, церковно-історичні), історичні, біографічні, географічні, етнографічні, сільськогосподарські, природознавчі, медичні, літературні та інші [9]).

Про популярність заходів позашкільної освіти свідчать статистичні дані про кількість відвідувачів, проведених заходів. Порівняльні дані про стан позашкільної освіти в Народному будинку Харківського товариства поширення в народі грамотності за 1912-1913 рр. представлені в таблиці 1 [6; 7].

Таблиця 1

Порівняльні дані про стан позашкільної освіти в Народному будинку Харківського товариства поширення в народі грамотності за 1912-1913 рр.

Показники для порівняння	1912 р.	1913 р.
Поставлено драматичних спектаклів	70	67
Кількість відвідувачів на них	61731	59643
Організовано народних читань	27	29
Кількість відвідувачів на них	15371	15539
Кількість відвідувачів на танцювальних вечорах	605	767
Кількість відвідувачів на різдвяній ялинці	1400	1755
Улаштування гулянь у садах при народному будинку	2	8
Кількість відвідувачів на них	1356	5946
Кількість абонентів у бібліотеці Народного будинку	796	1105
Загальна кількість відвідувачів у Народному будинку	84312	98999

Серед проблем позашкільної освіти, були такі [8]: нестача працівників для різних дитячих установ; незначна кількість дитячих установ; необхідність пристосування програм дитячих установ до місцевих умов; недостатня підготовка вихователів на курсах (велика теоретичність підготовки, але мало практики); погане матеріальне забезпечення позашкільних установ; низька плата вихователям; недостатнє залучення дітей до систем позашкільної освіти.

Для розв'язання цих проблем планувалися такі заходи: створення спеціальних курсів для вихователів, де значна увага приділялася їхній практичній підготовці; постійне проведення нарад і з'їздів працівників освіти, залучення широкої громадськості до розв'язання проблем позашкільної освіти [8]; розробка програм для дитячих позашкільних установ тощо.

Значення позашкільної діяльності Товариства полягало, перш за все, у тому, що вона була спрямована на задоволення потреб найбільш бідного населення країни. Так, серед абонентів безкоштовних бібліотек Товариства було 47% селян, 41% міщан, а більше 400 бібліотек обслуговували виключно сільських жителів. Майже 100% слухачів народних читань були селяни і працівники (часто безграмотні). Усе це доводить, що діячі Товариства перебували на службі в демократичних верств населення [1].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, позашкільна освітньо-виховна діяльність Товариства включала заснування і ведення Народного будинку, улаштування в містах і селищах Харківської губернії безкоштовних народних бібліотек і читалень, лекцій і народних читань, виставок, музеїв, постановку вистав народного театру, а також проведення різного роду занять з дітьми в позашкільних установах. Дані про кількість проведених вистав, читань, лекцій та кількість їх відвідувачів, яка збільшувалася кожного року, яскраво доводять, що позашкільна діяльність Товариства користувалася попитом у населення.

Дана стаття не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективним для подальших досліджень вважаємо розкриття видавничої та оздоровчої роботи Харківського товариства поширення в народі грамотності, а також його освітньої діяльності в навчально-виховних закладах.

Література

1. Коломієць Т. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук: спец. 07.00.02 «Історія України» / Т. Коломієць. – Харків, 1995. – 21 с.
2. Державний архів Харківської області (ДАХО). Фонд 200 – Харьковский общество распространения в народе грамотности, 1869-1920 гг. Оп. 1, дело 315 – Доклад зав. колонией о летней кампании (с диаграммами). 1907 г. – 43 л.
3. ДАХО. Фонд 200. Оп. 1, дело 319 – Очерк развития и деятельности Харьковского общества с основания до 1905 года, отчет Харьковского отделения, сведения о комитетах и комиссиях для городской управы и письмо правления Л. Н. Толстому ко дню его юбилея. 1908 г. – 42 л.
4. ДАХО. Оп. 1, дело 364 – Доклад училищной комиссии (Н. А. Ширяева) о задачах, постановке и правильном устройстве летних школьных колоний. Отрывок научно-исследовательского доклада об организации детского воспитания и детских садов. 1910 г. – 50 л.
5. ДАХО. Фонд 200. Оп. 1, дело 381 – Отчет о деятельности за 1911 год (печатный). 1911 г. – 105 л.
6. ДАХО. Фонд 200. Оп. 1, дело 396 – Исторический обзор о деятельности Харьковского общества-правления и его учреждений, устав, инструкция, отчет Московского общества грамотности. 1912 г. – 59 л.
7. ДАХО. Фонд 200. Оп. 1, дело 415 – Положение о сельских дополнительных школах, отчеты комитета и отдельных школ и переписка о работе школ. 1913 г. – 96 л.

8. ДАХО. Фонд 200. Оп. 1, дело 446 – Списки тем, тезисы докладов съезда по организации разумных развлечений. 1915 г. – 138 л.

9. ДАХО. Фонд 200. Оп. 1, дело 451 – Протокол пленарного заключительного собрания съезда по вопросам организации разумных развлечений. 1915 г. – 19 л.